

ΝΕΝΗ ΠΑΝΟΥΡΓΙΑ

ΛΕΡΟΣ

Η γραμματική
του εγκλεισμού

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Νένη Πανουργιά, Λέρος. *Η γραμματική του εγκλεισμού*

ΕΠΙΣΚΕΦΘΕΙΤΕ ΤΟ SITE ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ:

<https://nefeli.fairead.net/leros>

1η έκδοση, Ιούλιος 2020

Επιμέλεια και τυπογραφική διόρθωση: Βαρβάρα Καρζή
Σχεδιασμός βιβλίου: Π. Δουβίτσας

ISBN: 978-960-504-283-7

© 2020 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Νένη Πανουργιά

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
www.nefelibooks.com

Πετρολούκας Χαλκιάς
<https://www.youtube.com/watch?v=X90Gj5X376U>

Ο θάνατος, η ξενιτειά, η πίκρα, η ορφάνια,
τα τέσσερα ζυγιάστηκαν, βαρύτερα είν' τα ξένα.

Παραδοσιακό, Ζαγοροχώρια

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	11
«Έκανες εξορία;» «Φυλακή, μόνο»	19
Τάφοι	25
«Θάλαττα θάλαττα!»	29
Ηθική προβληματική	33
Λέρος	37
Λέρος. Το παλίμψηστο του κινδύνου	41
«Το Αιγαίο δεν το πήρενε ο Ιταλός με πόλεμο»	51
James Bond	65
«Το αυτόματον του συμμορίτου»	77
«Μας βρήκαν έτοιμους από τα ιταλικά χέρια»	85
«Για το ψυχιατρείο δεν σας λέω, τα ξέρετε όλα»	113
«Ούτε για τη Λέρο...»	119
«Κανείς δεν μιλάει για τις σχολές»	127
Στήλες άλατος	149
«Είσαι η πρώτη αγάπη, είσαι η τελευταία αγάπη»	155
Κόμβοι του Ranvier, Περίσφιξη του Φουκώ	165
Βιβλιογραφία	173

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το ξέρουμε όλοι όσοι ασχολούμαστε με την έρευνα και τη συγγραφή, ότι κανείς δεν γράφει ποτέ μόνος του, όσο κι αν η συγγραφή είναι μοναχική ασχολία. Γράφουμε μόνοι μας, δανειζόμενοι από τη ζωή γύρω μας χρόνο που ποτέ δεν μπορούμε να ξεπληρώσουμε. Γράφουμε τις ώρες που οι άλλοι κοιμούνται, κολυμπάνε, γελάνε, κλαίνε, παίρνοντας ώρα όχι από τις υποχρεώσεις μας αλλά από την ευχαρίστησή μας. Γιατί βρίσκουμε ευχαρίστηση στη συγγραφή, στον διάλογο που προκαλούμε με όσους τα έχουν πει ή σκεφτεί πριν από μας, απαντάμε σε κείνους που η συζήτηση μαζί τους έχει δώσει έναυσμα σε μια μας σκέψη, ξεδιπλώνουμε ένα επιχείρημα που έχει ανάγκη από συγκεκριμένες λέξεις, σειρές, προτάσεις, για να φανερωθεί και να αναπτυχθεί. Κι αυτός ο διάλογος δεν είναι ποτέ μοναχικός· τον χρωστάμε πάντα στους φίλους, συναδέλφους, συν-στοχαστές μας, σε όσες και όσους προηγήθηκαν, σε όλους εκείνους κι εκείνες που μας ζόρισαν όταν πετάξαμε μια ιδέα στη διάρκεια μιας συζήτησης, ενός γεύματος, χαλαρά στην παραλία, ή με ένταση σε κάποια ομιλία ή συνέδριο, αναγκάζοντάς μας να το ξανασκεφτούμε, ή μας ενθάρρυναν όταν είπαμε κάτι δειλά, χωρίς να είμαστε κι εμείς βέβαιοι για το αν μπορούμε να το υποστηρίξουμε μέχρι τέλους.

Στην ανθρωπολογία, ειδικά, όλο αυτό το πλέγμα της συγγραφής αποκτά πρόσθετες ακτίνες, καθώς εμπεριέχει και συμπορεύεται με πράξεις –αφηγηματικές, εμπειρικές, καθημερινές, ιστορικές– άλλων· άλλων που έχουν μοιραστεί αυτές τις

πράξεις τους μαζί μας και μας έχουν εμπιστευθεί ότι δεν θα τις κακοποιήσουμε, δεν θα τις διαστρεβλώσουμε, δεν θα τις παραμορφώσουμε, ότι δεν θα τις χρησιμοποιήσουμε προς ίδιον όφελος· ότι θα μπορούν να αναγνωρίσουν τους εαυτούς τους στη γραφή που θα τους παραδώσουμε.

Όλο αυτό το πλέγμα αποτελείται από ανθρώπους, ζωντανούς και νεκρούς. Και αν, όπως μας έχει πει ο Βολταίρος, στους ζωντανούς χρωστάμε τον σεβασμό μας αλλά στους νεκρούς χρωστάμε μόνο την αλήθεια, τότε το βάρος της ανθρωπολόγου είναι ακόμη μεγαλύτερο, γιατί η ανθρωπολογική επικοινωνία γίνεται με τους ζωντανούς. Ξεκινώ από το ότι έχω μια γενική αντίληψη περί του θέματος και ό,τι και να διαβάσω επ' αυτού θα έχει μερική μόνο αξία χωρίς τον αναστοχασμό και τον διάλογο με τους ζωντανούς και την εμπειρία τους. Οφείλω να τους ακούσω ακόμη κι αν διαφωνήσω με την ερμηνευτική τους, αλλά δεν μπορώ να διαφωνήσω με το βίωμα. Και η αφήγηση του βιώματος με οδηγεί πάλι πίσω στα αναγνώσματα. Οφείλω να δεχτώ τη διόρθωση και να παραδοθώ στη διαδικασία της μάθησης, όποια μορφή κι αν λάβει. Και μετά οφείλω να σηκώσω το βάρος της ερμηνείας και των συμπερασμάτων μου.

Αντίθετα με τη συνήθη πρακτική μου, μόνο μικρά μέρη αυτού του κειμένου έχουν παρουσιαστεί σε ομιλίες και συνέδρια, αλλά οι παρεμβάσεις και οι συζητήσεις που έχουν γίνει στο πλαίσιο αυτών των συναντήσεων ήταν τεράστιας σημασίας και προσθέτουν στη σημασία της ιστορικότητας του κειμένου. Είχα συλλέξει υλικό για τους πολιτικούς εξόριστους στη Λέρο ήδη από το 2003 έως το 2004 όταν έκανα επιτόπια έρευνα για το βιβλίο μου *Επικίνδυνοι Πολίτες*, υλικό που δεν χρησιμοποίησα τότε γιατί συνειδητοποίησα ότι χρειαζόταν τον δικό του χώρο. Δεκατρία χρόνια μετά, ο Paul B. Preciado μου ζήτησε να γρά-

ψω «κάτι για τη Λέρο» για να παρουσιαστεί στην *documenta 14* στο Κάσσελ. Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπισε η *documenta 14* και οι επιθέσεις που της έγιναν από την ακροδεξιά στη Γερμανία συρρίκνωσαν το πρόγραμμα και έτσι δεν το παρουσίασα εκεί. Όμως η πρόσκληση του Preciado μου έδωσε την ευκαιρία να ξανασκεφτώ το θέμα της Λέρου και να κάνω επιτόπια έρευνα σε διαφορετικά διαστήματα μεταξύ του 2017 και του 2019 στη Λέρο, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

Παρουσίασα ένα μικρό κομμάτι του κειμένου σε δημόσια συζήτηση με τον Renato Rosaldo, που οργανώθηκε από το Τμήμα Ανθρωπολογίας του New School for Social Research στη Νέα Υόρκη τον Απρίλιο του 2017. Το ίδιο καλοκαίρι το παρουσίασα στο συνέδριο του ACLS στην Ουτρέχτη μετά από πρόσκληση του Aamir Mufti. Κατόπιν, μετά από πρόσκληση της Adriana Garriga-López παρουσίασα ένα μεγαλύτερο κομμάτι ως κεντρική ομιλία στο ετήσιο συνέδριο του Arcus Center στο Kalamazoo College (Μίσιγκαν). Είχα τη μοναδική ευκαιρία να παρουσιάσω το κείμενο στο συμπόσιο *Μέρες Μνήμης και Δημοκρατίας* που οργάνωσε ο Σύλλογος Φυλακισθέντων και Εξορισθέντων Αντιστασιακών (ΣΦΕΑ), σε συνεργασία με την περιφέρεια Δωδεκανήσου και τον δήμο Λέρου τον Ιούνιο του 2018, όπου το ακροατήριο αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από μέλη του ΣΦΕΑ και εκπαιδευτικούς της Λέρου και της περιφέρειας. Μετά παρουσιάστηκε ως κεντρική ομιλία στο 90ό επετειακό συνέδριο στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου και ένα άλλο μέλος του στους *Αρχαιολογικούς Διαλόγους* στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας τον Μάιο του 2019, σε πάνελ που οργάνωσαν η Ιωάννα Λαλιώτου και ο Παντελής Προμπονάς.

Ευχαριστώ όσους παρακολούθησαν αυτές τις ομιλίες και μου πρόσφεραν είτε την κριτική τους είτε τον έπαινό τους. Εκτός από τους διοργανωτές που αναφέρω πιο πάνω, θέλω

να ευχαριστήσω επίσης τους εξής φίλους και συναδέλφους που με έσπρωξαν να σκεφτώ τα πιο λεπτά σημεία αυτού του έργου: Ειρήνη Αβραμοπούλου, Αθηνά Αθανασίου, Ελένη Βαρίκα, Τασούλα Βερβενιώτη, Φοίβη Γιαννίση, Ελευθερία Δέλτσου, Νίκο Καραγιαννακίδη, Βαγγέλη Καραμανωλάκη, Ζήση Κοτιώνη, Αντώνη Λιάκο, Πηνελόπη Πετσίνη, Έλενα Τζελέπη, Δάφνη Τραγάκη, Γιώργο Χουλιάρα, Emily Apter, Kevin Bone, Jason de León, Richard Kernaghan, Saloni Mathur, David Napier, Yael Navaro, Isaias Rojas-Perez, Ann Stoller, Paul Stoller, Anthony Vidler και τους συναδέλφους και φίλους που με βοήθησαν στη μετάφραση και ανάλυση των αραβικών γκράφιτι: Ali Adeeb Alnaemi, Hala Halim, Mona Khalidi, Mehdi Khorrami, Aamir Mufti. Όλες οι υπόλοιπες μεταφράσεις στο βιβλίο είναι δικές μου. Ευχαριστώ τους Μυρτώ Αθανασοπούλου, Γιώργο Βέργο, Μιράντα Τερζοπούλου, Νίκο Καραγιαννακίδη και Ιάσωνα Χαρχαλάκη που με βοήθησαν στη λεξικογραφική αναζήτηση των «Τσαμπουκάδων». Ο ανιψιός μου Ιάσων Χαρχαλάκης έχει σταθεί πάντα πλοηγός στις καταδύσεις μου στους χώρους της αντιεξουσιαστικής νεολαίας και με έχει δρομολογήσει στους δρόμους της μουσικής της.

Οι ευχαριστίες μου προς όσα μέλη του ΣΦΕΑ μου μίλησαν και δέχτηκαν να μπουν στη δαιδαλώδη διαδρομή της επιτόπιας έρευνας δεν μπορούν να εκφραστούν με λέξεις. Οι πρώην πρόεδροι του ΣΦΕΑ Μιχάλης Βαρδάνης, Φώτης Προβατάς, Δημήτρης Πρωτοφάλης και Κώστας Μανταίος, καθώς και οι Θανάσης Γρέβιας, Βασίλης Δεμουρτζίδης, Αδάμ Δράγας, Πέτρος Μανταίος, Τριαντάφυλλος Μηταφίδης, Ιωάννα Τσολακοπούλου, ο Γιάννης Ξαρχουλάκος, ο Γιάννης Ρέγκας, όλοι μου έδωσαν χρόνο, άκουσαν τις ερωτήσεις μου, με ανέχτηκαν να τους ακολουθώ σαν σκιά. Ο Γιώργος Τραμπούλης, διευθυντής

των Τοπικών Αρχείων Λέρου (ΤΑΛ) των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ), πέρασε πολλές ώρες μαζί μου συζητώντας την έρευνα και μου έδωσε δημογραφικά στοιχεία. Ο Γιάννης Καρπαθάκης, διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Ξηροποτάμου, άνοιξε όποια πόρτα χρειάστηκε στη Λέρο και μας κάλεσε, εμένα και τον Στάθη Γουργουρή, να μιλήσουμε στον σύλλογο δασκάλων και καθηγητών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο νησί, και απάντησε σε όλες τις ερωτήσεις μου οδηγώντας την έρευνα σε νέες κατευθύνσεις. Ο Γιώργος Χατζημιχάλης και ο Αντώνης Νταλλαρής, του Πολιτιστικού και Μορφωτικού Συλλόγου «Άρτεμις», πέρασαν ώρες μαζί μου μιλώντας μου για τη Λέρο, για τους γονείς τους που δούλεψαν στο ψυχιατρείο, μου έδωσαν βιβλιογραφικές πληροφορίες, και μαζί βάζουμε τώρα τα θεμέλια για μια πιο συντομισμένη και μόνιμη συνεργασία στη Λέρο. Αν και εκτός των ορίων της μελέτης μου, έμαθα πολλά από τις συζητήσεις μου και την επικοινωνία μου με τη Ματίνα Κατσιβέλη, στη Δομή του ΠΙΚΠΑ για τις ευάλωτες ομάδες. Τους Λεριούς και τις Λεριές που θέλησαν να παραμείνουν ανώνυμοι, αλλά μου μίλησαν και μου εμπιστεύτηκαν τις ιστορίες τους, τους ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου.

Τρεις γυναίκες μου εμπιστεύτηκαν τα αρχεία τους λέγοντάς μου: «Εσύ θα τα αξιοποιήσεις» – η Μαργαρίτα Γεωργάκη και οι δύο Γεωργίες, Γκόγκογλου και Σαρηγιαννίδου. Η Μαργαρίτα Γεωργάκη, η διευθύντρια του Γενικού Λυκείου Λέρου, μου εμπιστεύθηκε όλο το υλικό που είχε συγκεντρώσει σχετικά με τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές: Πράξεις του συλλόγου καθηγητών του Μπελλένειου Γυμνασίου Λέρου από την ίδρυσή του (1948) μέχρι το 1964 που έκλεισαν οι σχολές οριστικά: αποδεικτικά, απολυτήρια και αποφάσεις του συλλόγου και συνεντεύξεις που είχε πραγματοποιήσει η ίδια με

τεχνίτες και δασκάλους των σχολών καθώς, επίσης, και τις ηχογραφημένες συνεντεύξεις που είχαν πάρει από τους τεχνίτες η Ιουλία Καρύδη και ο Χατζημιχάλης.

Η Γεωργία Γκόγκογλου, με τη σύμφωνη γνώμη του Βασίλη και του Άγγελου Γκόγκογλου, μου έδωσε την αλληλογραφία των πεθερικών της, του Κώστα και της Μαρίκας Γκόγκογλου, που καλύπτει τη χρονική περίοδο από τη σύλληψη του Κώστα Γκόγκογλου από την Ασφάλεια την 21η Απριλίου 1967 μέχρι την απόλυσή του τον Δεκέμβριο του 1970. Επίσης, μου παρέδωσε αρχεία από τις συλλήψεις και φυλακίσεις του δικού της πατέρα. Κατέθεσα το αρχείο στα ΑΣΚΙ και στο Academic Commons στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια.

Η Γεωργία Σαρηγιαννίδου μου έδειξε το αρχείο της, που περιέχει τη νόμιμη και παράνομη αλληλογραφία της με τον Παναγιώτη Παπαδόπουλο κατά τη διάρκεια της δικής της φυλάκισης και της δικής του εξορίας, καθώς επίσης φωτογραφίες και διάφορα χειροτεχνήματα που είχαν φιλοτεχνήσει και οι δύο εκείνο το χρονικό διάστημα. Το υλικό το οργάνωσε ο Παναγιώτης Παπαδόπουλος και μου το παρέδωσε και σε ηλεκτρονική μορφή. Η βοήθεια που μου προσέφεραν ήταν ανεκτίμητη – όποια ερώτηση είχα την απάντησαν, όποια παρερμηνεία τη διόρθωσαν, οτιδήποτε και οποιοδήποτε κενό μου το συμπλήρωσαν. Όταν κάποια στιγμή το στικάκι που περιείχε το αρχείο τους αποφάσισε να μη λειτουργήσει στον υπολογιστή μου, μέσα σε λιγότερο από δώδεκα ώρες, μες στο κατακαλόκαιρο, ο Παναγιώτης και η Γεωργία μου είχαν μεταφέρει το υλικό σε άλλο στικάκι, το είχαν παραδώσει στο ΚΤΕΛ και το είχα παραλάβει στην Αθήνα. Δεν υπάρχουν λέξεις για να μπορέσω να ευχαριστήσω τους Γκόγκογλου, τη Μαργαρίτα Γεωργάκη και τη Σαρηγιαννίδου και τον Παπαδόπουλο.

Η Κατερίνα Στεφάτου, ο Δημήτρης Παπαδόπουλος και ο Κωστής Καρπόζηλος βρίσκονται σε άλλη σφαίρα. Δεν υπάρχει λέξη σε αυτό το κείμενο, ιδέα ή αφορισμός που να μην έχουν ακούσει, διαβάσει, σχολιάσει. Η γνώμη τους, όπως πάντα, βαραίνει επάνω μου, και οι γνώσεις τους, πάντα, με έχουν διαφωτίσει και με έχουν σώσει από κακοτοπιές. Στην ίδια σφαίρα βρίσκονται η Πηνελόπη Πετσίνη και ο Νίκος Παναγιωτόπουλος, που όχι μόνο μου εμπιστεύτηκαν τις φωτογραφίες τους, αλλά με βοήθησαν με όποιον τρόπο μπορούσαν, πέραν του τι θα ήταν αναμενόμενο ή συνηθισμένο.

Το βιβλίο δεν θα το έγραφα αν δεν μου έλεγε ο Αντώνης Λιάκος «Βγάλ' το τώρα». Δεν θα γινόταν βιβλίο αν δεν υπήρχε ο Περικλής Δουβίτσας. Έγινε καλύτερο με την εξαιρετική επιμέλεια της Βαρβάρας Καρζή, αν και φέρω την τελική ευθύνη για όποιους και όσους γλωσσικούς ιδιωματατισμούς και ορθογραφικές επιλογές υπάρχουν.

Τα πάντα τα έχει διαβάσει ο Στάθης Γουργουρής. Οι συζητήσεις μας με έχουν σπρώξει, με έχουν αποπλίσσει, μου έχουν δώσει έναυσμα. Χωρίς τον Στάθη και τον Πετρή τίποτα δεν έχει νόημα. Δικό τους είναι αυτό το βιβλίο.

Μέρος της πρόσοψης των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών, 2018

«ΕΚΑΝΕΣ ΕΞΟΡΙΑ;» «ΦΥΛΑΚΗ, ΜΟΝΟ»

Διάλογος μεταξύ δύο ηλικιωμένων συντρόφων καθ' οδόν προς το μεσημεριανό τραπέζι στη διάρκεια του συμποσίου *Μέρες Μνήμης και Δημοκρατίας* στο Λακκί, το καλοκαίρι του 2018 (7-10 Ιουνίου). Διάλογος που εμπεριείχε την οικειότητα μεταξύ τους, την από κοινού αναγνωρισιμότητα των αντίστοιχων εμπειριών, τη βεβαιότητα ότι δεν υπάρχει ιεράρχηση της κακουργίας και της εμπειρίας του εγκλεισμού. Ο εγκλεισμός είναι εγκλεισμός. Όπως μου είπε ένας άλλος πρώην κρατούμενος, ο Γιάννης Ξαρχουλάκος: «Η πόρτα είναι τοίχος, δεν έχει πετούγια, δεν μπορείς να την ανοίξεις από μέσα, όπου κι αν είσαι, φυλακή ή εξορία».¹

Αργότερα, στο τραπέζι, ρωτώ δύο άλλους πρώην συντρόφους: «Φυλακή ή εξορία;». «Και φυλακή και εξορία», μου λένε και οι δυο: «Γυάρος, Λακκί, Ωρωπός, Κορυδαλλός, Κύθηρα. Γυάρος, Λακκί, Κορυδαλλός, Ωρωπός, πάλι Λακκί».

Δεν υπάρχει καμία στοχαστική ή θεωρητική δυσκολία σε αυτό που θα σας ζητήσω – όλοι κατά καιρούς το έχουμε σκεφτεί και ενίοτε ο στοχασμός έχει αποδειχθεί παραγωγικός: ας σκεφτούμε έναν χώρο, στην προκειμένη περίπτωση μια χώρα, την Ελλάδα, ως σώμα, ως ζων σώμα που φέρει τα σημάδια της ιστορίας του, τα σέου του, τους τσαμπουκάδες του, όπως το σώμα του τοξικομανούς που χτυπάει ενέσεις, σημάδια που ιχνηλατούν τις γραμμές του αίματος και τις γραμμές της ζωής αυτού

---

1. Προφορική μαρτυρία του Γιάννη Ξαρχουλάκου, στο Λακκί, το 2018.

του σώματος-ως-χώρας.² Ή ως σώμα που δείχνει το νευρικό του πλέγμα, το πλέγμα ενός συστήματος με γάγγλια, περισφίξεις και νευρώνες που μέσω της ακοής, της αφής, της όσφρησης, της γεύσης, της όρασης μεταφράζουν το περιβάλλον σε εμπειρία και αντίληψη για τον άνθρωπο. Δεν το λέω μεταφορικά, έχω πλήρη συνείδηση των κινδύνων που εγκυμονεί αυτού του είδους ο στοχασμός, το να στοχάζεται, δηλαδή, κανείς μια χώρα με όρους ανθρωπίνου σώματος, ειδικά όταν πρόκειται για μια χώρα όπως η Ελλάδα όπου κάθε εδαφική προσάρτηση –της Μακεδονίας, της Ηπείρου ή της Δωδεκανήσου– αποκαλείται «ενσωμάτωση». Επομένως, δεν σκέφτομαι τη χώρα σαν κάτι άψυχο που χρίζει μεταφορικότητας, αλλά σαν τον αστερισμό εκατομμυρίων ψυχών και της κραυγής της ύπαρξής τους. Και προσεγγίζω αυτή την πράξη από τον συγκεκριμένο χώρο αυτού του αστερισμού, συγκεκριώντας τόπους που έχουν ορίσει τον τόπο και έχουν σημαδέψει την ψυχή του. Τόπους που έχουν παραγάγει συγκεκριμένες λεξικές και γλωσσικές οικονομίες, οικονομίες που διατηρούν, ανακυκλώνουν, ξοδεύουν· τόπους, χώρους και μέρη που έχουν παραγάγει όρους μη μεταφράσιμους αλλά απολύτως αναγνωρίσιμους. Η ξενιτειά, η προσφυγιά, η φυλακή, η εξορία είναι τέτοιοι τόποι, περιγραφικοί μιας κατάστασης του υπάρχουν, όχι οντολο-

---

2. Τσαμπουκάδες, τσιμπιές, σέου, γάζια, σιρίτια: όροι που χρησιμοποιούνται από τους εξαρτημένους για να δηλώσουν τα σημάδια από τις σύριγγες στο σώμα τους και συμπεριλαμβάνονται στο συγκεκριμένο επιστημολογικό λεξιλόγιο της εξάρτησης. Ο Μανώλης Γλέζος αναφέρει ότι στις φυλακές Συγγρού που ήταν κρατούμενος των Γερμανών τον Μάρτη του 1944 οι ποινικοί κρατούμενοι ονόμαζαν τσαμπουκά το τατουάζ (Κυριακή Καμαρινού, *Τα «Πέτρινα Πανεπιστήμια»*. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και στις εξορίες, 1924-1974, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ. 452).

γικοί ή ουσιοκρατικοί αλλά καταστατικά περιγραφικοί. Τόποι άρρηκτα δεμένοι και οριοθετημένοι από την καθοριστική παρουσία του συγκεκριμένου γεωγραφικού συντακτικού: η θάλασσα, τα βουνά, η ξηρασία, οι πέτρες, το λεπτό και ξηρό χώμα. Τόποι που μετατρέπονται σε γεω-πολιτισμικές οπτικές και συν-αισθηματικές τοπολογίες, μία πυξίδα που έχει προσανατολίσει και οργανώσει την εμπειρία της μικρο- και μακρο-ιστορίας του τόπου.

Λεξικό της Επιβολής

ξενιτειά   προσφυγιά
 ξένος/επίθετο
 Χαλέπι Ghana Νιγηρία
 Υπερωκεάνιο
 Τόπος τρένο λιμάνι σταθμός
 παραπήγματα
 Αφγανιστάν
 φίλος/ουσιαστικό και επίθετο
 φόβος
 Γερμανία Αυστραλία Σμύρνη
 Αϊβαλί Ludlow Αλεξάνδρεια
 Tripoli Leverkusen Βέλγιο
 Ιράκ διακίνηση
 Μανωλάδα

Σας μιλάω για τη δυσκολία των κατηγοριοποιήσεων, την αδυνατότητα ηθικής απόσπασης της πολιτικής από τη γεω-γραφία, της οικονομίας από την ψυχο-γραφία. Σας μιλάω για την αδυνατότητα διατήρησης διακριτών και παρθένων ταξινομήσεων, που καταρρέουν υπό το βάρος της ίδιας τους της πράξης ταξινόμησης. Σας μιλάω για την παρουσία πολλαπλών και πολλαπλά

στρωματογραφημένων ταξινομήσεων και κατηγοριοποιήσεων στις γραμμές της ιστορίας ενός μοναδικού μέρους. Σας μιλάω για μία συγκεκριμένη περίσφιξη, την ονομάζω «Περίσφιξη του Φουκώ», περίσφιξη βίαιων και υποχρεωτικών κινήσεων και μετακινήσεων που φέρουν πάνω τους τα αδιάλειπτα και ακόμη όζοντα στίγματα των στρατώνων, σχολείων, αναμορφωτηρίων, πολιτικών φυλακών, στρατοπέδων εξορίας, ψυχιατρικών καταστημάτων, ξενιτειάς, προσφυγιάς. Σας μιλάω για τη Λέρο.

Στοχαζόμενος πάνω στην τραυματική στιγμή που θα έθετε τέλος σε όλες τις τραυματικές στιγμές, τον πόλεμο που θα καταργούσε όλους τους πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin) επικέντρωνε την προσοχή του σε μία ελαχιστότατη λεπτομέρεια που έχει από εκείνη τη στιγμή διαρρήξει όλες τις ελαχιστότατες λεπτομέρειες:

Μια γενιά που είχε πάει σχολείο με ιμπήλατη άμαξα τώρα στεκόταν υπό τη σκέπη του ουρανού, σε μία ύπαιθρο όπου τίποτα δεν παρέμενε απαράλλαχτο εκτός από τα σύννεφα, και κάτω από τα σύννεφα, σε ένα δυναμικό πεδίο καταστροφικών

Κατέγραφα τη μαρτυρία το 1986 στο Κολοράντο. Είναι μάλλον απίθανο η μητέρα της Πωλίν να έφυγε από την Ελλάδα το 1942. Η Πωλίν μου είχε πει ότι η ίδια είχε γεννηθεί το 1945. Όταν κατέγραφα τη μαρτυρία δεν αναρωτήθηκα για την ιστορική ακρίβεια της αφήγησης. Κατά πάσαν πιθανότητα η μητέρα θα είχε έρθει στην Αμερική πριν τον πόλεμο, και «η πείνα» (the famine) στην οποία αναφέρθηκε η Πωλίν να αφορούσε τη γενικότερη ένδεια της προπολεμικής Ελλάδας. Η ίδια, δίνοντας σαν ημερομηνία γέννησής της το 1945, μάλλον θα αφαιρούσε παρά θα προσέθετε χρόνια στην ηλικία της. Ακόμη και αν οι πραγματολογικές λεπτομέρειες είναι αποτέλεσμα ιστορικής σύγχυσης ή άγνοιας, ακόμη και αν η αναφορά στο φεγγάρι είναι κατασκευασμένη εκ των υστέρων, το ψυχικό φορτίο της αποξένωσης παραμένει και στη δική του υπόσταση και σε σχέση με την παρατήρηση του Μπένγιαμιν.

ρευμάτων και εκρήξεων, βρισκόταν το ελάχιστο, εύθραυστο ανθρώπινο σώμα.

«Der Erzähler», 1936

Αυτό που απασχολούσε τον Μπένγιαμιν, βεβαίως, ήταν η συγκυρία του πολέμου και της τεχνολογικής ανάπτυξης που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνει ένα διαφορετικό τοπίο για την αναγνωσιμότητα αυτής της ιστορικής στιγμής, και έτσι αναφέρθηκε σε δύο μοναδικά σημεία που μοιράζονταν το πεδίο της αναγνώρισης: τα σύννεφα και την ευθραυστότητα του ανθρώπινου σώματος.

Η κατανόηση αυτή μεταφράζεται με δυσκολία – μπορούμε να τη σκεφτούμε στο διανοητικό ή ηθικό πεδίο, αλλά αδυνατεί μάλλον να ενεργοποιήσει τη συναισθηματική δύναμη που απαιτείται για να κινητοποιηθεί ένα πολιτικό λαϊκό κίνημα. Κινείται διά μέσου και διαπερνά συναισθηματικούς χώρους διστακτικά, σαν εμπειρία που αντιστέκεται στην ίδια της τη μετάφραση. Σκέφτομαι μια άλλη στιγμή, στην αγρύπνια ενός άλλου πολέμου, ενός άλλου εύθραυστου ανθρώπινου σώματος και της ψυχο-γραφίας του:

Η Πωλίν ήταν μία μεσήλικη Ελληνοαμερικανίδα της οποίας η μητέρα, σε ηλικία δεκαεπτά ετών, το 1942, μεσουόντος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, και στην αιχμή του μεγάλου λιμού, είχε φτάσει στην Αμερική ως νύφη. Παντρεύτηκε έναν Ελληνοαμερικάνο, ήδη πενήντα χρόνων, ιδιοκτήτη ενός τεράστιου αγροκτήματος έξω από το Λίνκολν της Νεμπράσκας. Η μάνα επαναλάμβανε την ιστορία στη μοναχοκόρη συχνά: ότι έβγαине τις νύχτες μόνη της έξω στο αγρόκτημα και κυττούσε το φεγγάρι που της ήταν το μόνο γνώριμο αντικείμενο, το μόνο αναγνωρίσιμο σημείο του περιβάλλοντος, το μόνο κοινό στοιχείο μεταξύ του χωριού της στην Ελλάδα και του Lincoln, στη Nebraska...

Άρχισα να γράφω το παρόν κείμενο μετά από πρό(σ)κληση του Πωλ Πρεσιάδο (Paul Preciado) για την *documenta 14*. Συνέχισα να το γράφω στην Ολλανδία καλεσμένη σε συνέδριο σχετικά με το ευρωπαϊκό δόγμα «Ευρώπη-Φρούριο». Έγραφα στο κατώφλι του σπιτιού μας στην Ουτρέχτη, πάνω στο κανάλι στην Oudergracht, κυττώντας τα πλοιάρια που το διατρέχουν συνεχώς – το πρωί μικρές μαούνες μεταφέρουν υλικά, εργαλεία, εργάτες· πού και πού βαρκούλες αναψυχής μεταφέρουν ηλικιωμένα ζευγάρια που κάνουν με την ησυχία τους βαρκαδά, πού και πού πλωτά ποδήλατα με τσούρμο εφήβους περνάνε από μπροστά μου. Το βραδάκι άνθρωποι κάνουν κανό ή κωπηλασία, ξαφνιάζοντας τις πάπιες· μεγαλύτερα πλεύσιμα έχουν πάνω τους ψησταριές όπου μεγάλες παρέες ψήνουν, πίνουν, γελούν, περνάνε καλά, είναι ευτυχισμένοι, όπως πρέπει να είναι οι άνθρωποι. Ξέρουν πού είναι, πού πάνε, τι ώρα θα κοιμηθούν το βράδυ, μπορούν να σταματήσουν το πλοίο όποτε θέλουν και να κατέβουν, να ξεκουραστούν, να γυρίσουν σπίτι αν νιώσουν ναυτία, αδιαθεσία ή φόβο.

Τίποτα από αυτά δεν συνάδει, βεβαίως, με την εμπειρία της μάνας της Πωλίν ή ακόμα περισσότερο με την εμπειρία των ανθρώπων που διακινδυνεύουν τα πάντα για να αποφύγουν μια τύχη κι ένα μέλλον που, με μαθηματική ακρίβεια, θα τους οδηγήσει στην καταστροφή. Άνθρωποι που δεν έχουν τη δυνατότητα να κατέβουν από το πλοίο ή να ξαπλώσουν αν νιώσουν ναυτία, να γυρίσουν πίσω αν αλλάξουν γνώμη για το ταξίδι τους, να επιλέξουν τον τόπο και τον τρόπο της μετακίνησής τους.

Πρέπει να δείτε αυτό το βίντεο στο τηλέφωνό σας, αλλιώς αυτό το κεφάλαιο θα είναι ακατανόητο.

<https://www.youtube.com/watch?v=m1BLsySgsHM>

ΤΑΦΟΙ

Τι έχει μείνει να πει κανείς για τον θάνατο, άδικο θάνατο –γιατί ο θάνατος που δεν είναι φυσικός είναι πάντοτε ά-δικος– που γίνεται η τύχη του πρόσφυγα, της μετανάστριας, του φυγά. Είτε ο θάνατος επιτελείται στη στεριά είτε στο υγρό στοιχείο, είναι άταφος, ο χώρος είναι ένας τάφος ανοιχτός, η φυγή, προκληθείσα από οποιανδήποτε αιτία, ενέχει πάντοτε την επικινδυνότητα του ανοιχτού τάφου, του άταφου θανάτου.

Βέβαια, αν σκάσουμε βαθιά, βρίσκουμε ερωτήματα, απορίες και μεθοδολογικές (εφόσον έχουμε αποφασίσει ότι υπάρχει μια μεθοδολογία σε αυτή τη διερώτηση) και επιστημολογικές (εφόσον το ζητούμενο είναι η επιστημολογία της διερώτησης) και δεοντολογικο-ηθικές. Τίποτα που δεν έχουμε συναντήσει πριν, τίποτα που δεν έχει ήδη ειπωθεί από κάποιον, τίποτα που δεν έχει ανασκαφεί. Ο χώρος των νεκρών οδοιπόρων, είτε υγρός είτε στερεός, έχει αναλυθεί ως θανατοπεδίο, νεκροπεδίο, υγρός ή στερεός τάφος, και οι ίδιοι οι οδοιπόροι ως πρόβατα επί σφαγήν, καταδιωκόμενοι, πένητες και ανέστιοι. Είχε γράψει ο Καλλίμαχος για τον Γλαύκο, που είχε χαθεί στη θάλασσα και ο τάφος του ήταν κενοτάφιο, ότι «πᾶσα θάλασσα τάφος».³ Και όπως έγραφε στις 26 Μαΐου 2019 ο Τζούλιο Καβάλλι (Giulio Cavalli) στο *TPI News* «il

---

3. William Mackail (επιμ.), *Selected Epigrams from the Greek Anthology*, Longmans, Green and Co., Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1890, σ. 147.

Η κουζίνα των Βασιλικών
Τεχνικών Σχολών, 2018

Άποψη της αυλής από το
παράθυρο της σκάλας στην
Έπαυλη Νικολάου Τσιγαδά, 2018

Τμήμα του κλιμακοστασίου στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές, 2018